

Atlas historyczny Polski w badaniach nad średniowiecznym osadnictwem Polski. Związki Atlasu ze Słownikiem historyczno-geograficznym ziem polskich w średniowieczu

Marta Piber-Zbieranowska

<https://orcid.org/0000-0001-8193-1752>

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Zarys treści: Artykuł przedstawia związki między dwiema pomnikowymi seriami opracowywanymi w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk – *Atlasem historycznym Polski* i *Słownikiem historyczno-geograficznym ziem polskich w średniowieczu*. Pod tym kątem omówiono ideę ich powstania, założenia koncepcyjne oraz dzieje powiązań instytucjonalnych. Odrębną część poświęcono analizie wykorzystania *Atlasu* w opracowywaniu *Słownika*, koncentrując się na tomach dotyczących Mazowsza.

Słowa kluczowe: geografia historyczna, historia osadnictwa, *Atlas historyczny Polski*, *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, Mazowsze

Abstract: This article presents the relationship between two monumental series developed at the Institute of History of the Polish Academy of Sciences – the *Historical Atlas of Poland* and the *Historical-Geographical Dictionary of the Polish Lands in the Middle Ages*. From this perspective, the author presents the idea of their development, conceptual assumptions and the history of institutional relations. A separate part is devoted to analysing the use of the Atlas in the compilation of the Dictionary, focusing on the volumes devoted to Mazovia.

Keywords: historical geography, history of settlements, *Historical Atlas of Poland*, *Historical-Geographical Dictionary of the Polish Lands in the Middle Ages*, Mazovia

I. *Atlas historyczny Polski* – starszy brat *Słownika historyczno-geograficznego*

Idea powstania *Słownika historyczno-geograficznego* (SHG) i historia prac nad nim jest ściśle powiązana z koncepcją *Atlasu historycznego Polski* (AHP). Zagadnienia związane z dziejami obu tych monumentalnych serii były już niejednokrotnie omawiane¹,

¹ W. Pałucki, *Przedmowa*, w: *AHP Województwo lubelskie*, s. 7–11; K. Górską-Gołaską, *Słownik historyczno-geograficzny Wielkopolski w średniowieczu. Metody pracy i problematyka badawcza*, „*Studia Źródłoznawcze*”, 23, 1978, s. 117–118; też, *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, w: *Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk 1953–2003*, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 2003, s. 137–150; H. Rutkowski, *Atlas historyczny Polski*, w: *Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Sto lat działalności*, red. E. Wolnicz-Pawłowska, W. Zych, Warszawa 2009, s. 121–122; tenże *Work on the Historical Atlas of the Sixteenth-Century Poland*, „*Polish Cartographical Review*”, 50, 2018, 4, s. 223–231; T. Jurek, *Wprowadzenie*, <http://www.sloownik.ihpan.edu.pl/intro.php> (dostęp: 27 czerwca 2022).

stąd też w tym miejscu ograniczę się jedynie do przedstawienia najważniejszych kwestii dotyczących historii łączących ich relacji. Propagatorem i prekursorem prowadzenia prac historyczno-geograficznych obejmujących obie formy przekazu – mapę i zbiór materiałów źródłowych stanowiących jej dopełnienie, był Władysław Semkowicz. To jego inicjatywie zawdzięczamy ideę AHP, którego opracowaniem miała się zająć specjalna komisja powołana w okresie międzywojennym przy Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. W tych ramach organizacyjnych pod kierunkiem Semkowicza, a przygotowany przez jego uczniów (m.in. Karola Buczka), powstał pierwszy zeszyt *Atlasu*, prezentujący mapę szczegółową województwa krakowskiego u schyłku Pierwszej Rzeczypospolitej (w skali

1:200 000)². Niezbędnym etapem prac nad mapą było oczywiście zgromadzenie wiadomości źródłowych o poszczególnych miejscowościach. Po opublikowaniu samej mapy jej twórcy podjęli decyzję, że warto i je udostępnić w postaci słownikowej. Zaczęto zatem prace nad przygotowaniem tych materiałów do druku³. Pierwszy zeszyt *Materiałów* słownikowych ukazał się w 1939 r.⁴ Dalsze prace przerwał wybuch wojny. Opracowanie i wydanie materiałów wyznaczyło jednak kierunek dalszych działań komisji atlasu, dla której prace słownikowe stały się przynajmniej tak samo istotne, jak te ściśle atlasowe⁵.

Do założeń tych powrócono po wojnie, tym razem głównie w środowisku warszawskim. Dzięki staraniom Stanisława Arnolda już w 1948 r. w Towarzystwie Naukowym Warszawskim (TNW) reaktywowano Komisję Atlasu Historycznego, która zajmowała się m.in. wypracowaniem metod pracy i wyborem epok historycznych. W 1950 r. przyjęła ona program opracowania serii AHP w skali przeglądowej 1:500 000, a w ramach TNW utworzono pracownię dla realizacji tego planu⁶. W 1953 r. powołano do życia Instytut Historii PAN. Umieszczono

wówczas w jego strukturze pracownię atlasową TNW, zmieniając jej nazwę na Zakład Atlasu Historycznego. Jego kierownikiem został Stanisław Herbst. Nowe koncepcje AHP, a przy nim również *Słownika* rodziły się odąd przede wszystkim w ramach Zakładu Atlasu⁷. Pierwotnie planowano rozpocząć prace jednocześnie nad kilkoma przekrojami historycznymi, z których następnie skoncentrowano się na dwóch: drugiej połowie XIII w. i drugiej połowie XVI w. Przekrój pierwszy przekazano Kierownictwu Badań nad Początkami Państwa Polskiego, kierowanemu przez Aleksandra Gieysztora (w pracach tych brał udział też późniejszy kierownik Zakładu Atlasu – Władysław Pałucki). Z okazji zbliżającej się wówczas rocznicy tysiąclecia państwa polskiego planowano publikację atlasu wczesnodziejowego ziem polskich (m.in. też mapę ówczesnej sieci osadniczej) wraz ze słownikami historyczno-geograficznymi poszczególnych ziem (pierwotnie planowanymi jako słowniki dawnych nazw miejscowych), których podstawą miały być kartoteki historycznych nazw miejscowości zgromadzone podczas kwerend. Koncepcję tegoż atlasu opracowali profesorowie Gieysztor i Herbst⁸. Poszukiwaniami zamierzano objąć wszystkie istniejące przekazy źródłowe sprzed połowy XIII w. Prace te zostały jednak dość szybko zarzucone, głównie ze względu na trudności związane z niedostatkiem źródeł pisanych sprzed 1250 r., co nie pozwalało na odtworzenie pełnej sieci osadniczej tego czasu⁹.

Głównym krytykiem tego projektu i propagatorem przyjęcia szerszych ram czasowych był Karol Buczek, który po opuszczeniu więzienia w 1954 r.¹⁰ dwa lata

² *Mapa województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego 1788–1792*, oprac. W.A. Semkowicz, K. Buczek, Z. Kozłowska-Budkowa, T. Czort, H. Münch, A. Szumański, L. Dworzak, Kraków 1929. Jako załącznik do tej mapy Buczek napisał tekst *Źródła i metoda*, który wydano w 1930 r.

³ F. Sikora, *O Karolu Buczku jako twórcy Słownika Historyczno-Geograficznego Ziem Polskich w Średniowieczu z garścią wspomnień o nim*, w: *Karol Buczek (1902–1983) – człowiek i uczonec. Materiały z konferencji Bydgoszcz, 28 X 2002*, red. D. Karczewski, J. Maciejewski, Z. Zygalski, Kraków 2004, s. 46–47.

⁴ *Atlas historyczny Polski. Materiały do słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego (1780–1792)*, z. 1: *Adama–Kraków* (z planem m. Krakowa), kier. W. Semkowicz, oprac. K. Buczek i in., Kraków 1939. Drugi zeszyt ukazał się dopiero piętnaście lat po wojnie: *Materiały do słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego (1780–1792)*, z. 2: *Krasawa–Żyśławice*, kier. W. Semkowicz, oprac. K. Buczek i in., Wrocław 1960.

⁵ T. Jurek, *Wprowadzenie*, rozdz. 1: *Narodziny Słownika historyczno-geograficznego ziem polskich*.

⁶ M. Wiśka, *Atlas Historyczny Polski*, w: *Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk*, s. 151.

⁷ K. Górka-Golaska, *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich*, s. 137.

⁸ F. Sikora, *O Karolu Buczku*, s. 40–41.

⁹ K. Górka-Golaska, *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich*, s. 138; T. Jurek, *Wprowadzenie*, rozdz. 2: *Koncepcja Słownika i jej realizacja*.

¹⁰ W więzieniu Karol Buczek przebywał z powodów politycznych od 1946 r., w 1954 r. został czasowo zwolniony ze względów zdrowotnych; więcej

później został zatrudniony w krakowskiej pracowni Zakładu Atlasu Historycznego z zadaniem zajęcia się na nowo koncepcją *Słownika*. W listopadzie 1957 r. przedstawił on nowy program opracowania mapy osadnictwa średniowiecznego wraz z założeniami stworzenia *Słownika historyczno-geograficznego ziem polskich w średniowieczu*. Wedle jego projektu *Słownik* miał stanowić uporządkowane geograficznie zestawienie materiałów źródłowych i objąć wszystkie miejscowości, obiekty fizjograficzne i jednostki administracyjne powstałe do 1525 r. (potem cezurę przesunięto na rok 1530), ograniczone jednak do aktualnych granic Polski. Pierwszym etapem prac słownikowych miało być tworzenie kartotek. Niezbędnym wymogiem było nadal uwzględnienie w nich wszystkich opublikowanych wzmianek źródłowych do wyznaczonej daty granicznej, Buczek wskazywał jednak konieczność wykorzystania też rękopiśmiennych źródeł skarbowych i inwentarzowych z XVI w. (rejstry poborowe, lustracje dóbr królewskich, najstarsze wizytacje kościelne), które dają po raz pierwszy w miarę pełny obraz sieci osadniczej oraz zawierają dane na temat areалу poszczególnych wsi¹¹.

W 1958 r. w ramach Zakładu Atlasu Historycznego w Krakowie wydzielono Pracownię Słownika Historyczno-Geograficznego Polski Średniowiecznej, a jej kierownictwo powierzono Buczkowi. Jej zadaniem było opracowanie serii słowników regionalnych. W tym czasie w kilku ośrodkach (Kraków, Poznań, Toruń, Wrocław, Warszawa) rozpoczęto prowadzenie kwerend. Po przejściu Buczka na emeryturę

(1974) funkcję kierownika Pracowni Słownika przejął Jerzy Wiśniewski (1975) i piastował ją aż do śmierci (1983). W kwietniu 1984 r. kierownictwo Pracowni Słownika objął Antoni Gąsiorowski, nastąpiły wówczas zmiany organizacyjne – w ramach struktury Instytutu Historii PAN Pracownia Słownika wyodrębniona została z Zakładu Atlasu Historycznego i sama stała się osobnym Zakładem, podzielonym na pracownie z siedzibami w Krakowie i Poznaniu¹². W 2012 r. w ramach Zakładu Słownika utworzono w Warszawie Zespół Słownika Mazowieckiego, który w 2015 r. rozszerzony został o badaczy przygotowujących słownik dotyczący Podlasia (Zespół Słownika Historyczno-Geograficznego Mazowsza i Podlasia).

II. Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu: zadania, założenia, zawartość

Głównym celem powstania *Słownika średniowiecznego* było wzbogacenie warsztatu badawczego nauki, przede wszystkim historycznej, oraz ułatwienie prowadzenia badań dzięki dostarczeniu dzieła, w którym w jednym miejscu będzie „zebrany i uporządkowany systemem geograficznym równie bogaty, jak różnorodny materiał źródłowy”. Stworzyć to miało punkt wyjścia do badań z zakresu różnych dziedzin: geografii, demografii historycznej, historii osadnictwa, historii gospodarczej i kultury materialnej, historii społecznej, ale również dać pole do analiz porównawczych danych historycznych w skali lokalnej i ogólnopolskiej. Ponadto *Słownik* jako *sui generis* zbiorczy skorowidz nazw geograficznych w zamierzeniu miał służyć wydawcom źródeł średniowiecznych i wczesnonowożytnych jako pomoc przy lokalizacji i identyfikacji tych nazw¹³. Jedno z podstawowych

na temat jego wojennych i powojennych losów oraz zainteresowań i osiągnięć badawczych zob. J. Wyrzumiński, *Karol Buczek – człowiek i uczonec*, w: *Karol Buczek (1902–1983) – człowiek i uczonec*, s. 11–23; F. Sikora, *O Karolu Buczku*, s. 33–36, 39–40, 52; H. Rutkowski, *Karol Buczek (1902–1983)*, w: *Szkoły, ośrodki i twórcy polskiej historii kartografii (1945–2015)*, red. T. Bogacz, B. Konopska, Warszawa 2016, (Z Dzieł Kwartografii, t. 20), s. 155–160, tam dalsze wskazówki bibliograficzne.

¹¹ F. Sikora, *O Karolu Buczku*, s. 42–44.

¹² K. Górską-Gołąską, *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich*, s. 140–145.

¹³ K. Buczek, *Cele i metoda prac nad „Słownikiem historyczno-geograficznym Polski średniowiecznej”*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziemi*

zadań słownikowych stanowiła (i nadal stanowi) poprawna identyfikacja przekazów źródłowych i właściwe wyznaczenie położenia poszczególnych obiektów w terenie. Słowniki zawierają usystematyzowane rzeczowo i chronologicznie rejestry przekazów źródłowych do końca lat trzydziestych XVI w., z podaniem dokładnych odsyłaczy do źródeł drukowanych (wykorzystanych całościowo) i rękopiśmiennych (w wyborze autorów poszczególnych haseł)¹⁴.

W toku trwających ponad półwiecze prac nad SHG jego koncepcja ewoluowała i uległa znaczącej zmianie. Pierwotna zasada, by gromadzić wszystkie publikowane drukiem przekazy sprzed 1530 r. jedynie z pewnym udziałem podstawowych archiwaliów (zwłaszcza wybranych materiałów podatkowych z XVI w.), obecnie postrzegana jest jako niewystarczająca. Powstające aktualnie *Słowniki historyczno-geograficzne* stają się w dużej mierze geograficznie uporządkowanymi repertoriarnymi źródłami rękopiśmiennych, możliwie szeroko wykorzystującymi materiał archiwalny, czerpany zwłaszcza z nieopublikowanych dotąd dokumentów, metryk królewskich i książęcych, ksiąg sądowych (tak świeckich, jak i kościelnych) oraz wszystkich dostępnych rejestrów poborowych, lustracji królewskich i wizytacji kościelnych¹⁵. Zmieniła się też zawartość merytoryczna haseł. Rejestry są znacznie bardziej rozbudowane, a hasła opatrzone obszernymi nieraz elementami odautorskimi – różnego rodzaju komentarzami i przypisami¹⁶.

chelmińskiej w średniowieczu, oprac. K. Porębska, przy współpracy M. Grzegorza, red. M. Biskup, Wrocław 1971, s. VI.

¹⁴ K. Górka-Gońska, *Słownik historyczno-geograficzny Wielkopolski*, s. 118; też, *Wstęp*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 1, z. 1, oprac. S. Chmielewski, K. Górka-Gońska, J. Luciński, Wrocław 1982, s. IX.

¹⁵ A. Salina, *Wstęp*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziemi liwskiej w średniowieczu*, oprac. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, przy współpracy E. Kowalczyk-Heyman, red. T. Jurek, Warszawa 2017, s. VIII.

¹⁶ Według założeń pierwotnych sformułowanych przez Buczkę, rejestry w hasłach miały być pozbawione wszelkich tego typu elementów, które według tego badacza były niepotrzebne i niewłaściwe, gdyż stanowiły

Historia gospodarcza, stanowiąca przedmiot żywego zainteresowania w dobie narodzin koncepcji *Słownika*, aktualnie wyraźnie ustępuje miejsca historii społecznej, w której niepoślednią rolę odgrywają badania genealogiczne. Stąd też twórcy haseł starają się dziś umieszczać w nich nie tylko wiadomości o środowisku naturalnym, areale poszczególnych osad i granicach między nimi, ale i odpowiedzi na pytania, kim byli właściciele tych miejscowości, do jakich rodów przynależeli i w jakich kręgach rodzinnych się obracali¹⁷. Większość miejsca wypełniają aktualnie informacje dotyczące spraw własnościowych, transakcji majątkowych, szczegółów życia poszczególnych osób, w tym pełnionych przez nie urzędów. Pojawiają się też dane na temat innych osób związanych z konkretną osadą: plebanów, sołtysów / wójtów, kmieci czy młynarzy¹⁸.

Hasła, które zawiera SHG, podzielić można na trzy zasadnicze grupy; ze względu na przedmiot, którego dotyczą, są to: 1) wszelkiego typu osiedla; 2) występujące w tych źródłach z własnymi nazwami obiekty fizjograficzne, tj. rzeki, jeziora, stawy, bagna, lasy, góry itp.; 3) jednostki terytorialne polityczno-, sądowo- i kościelno-administracyjne (województwa, ziemie, księstwa, kasztelanie, powiaty sądowe, diecezje, archidiaconaty i dekanaty) oraz kompleksy dóbr (należą tu starostwa, tenuty oraz klucze dóbr kościelnych i szlacheckich). Każde hasło opatrzone jest nagłówkiem, który zawiera nazwę obiektu w średniowieczu, datę najwcześniejszej wzmianki z pierwszą formą nazwy, istotne odmianki nazwy w pisowni źródła wymienione w kolejności chronologicznej oraz jego położenie geograficzne. Jeśli miejscowość już nie istnieje, a jej położenie da się określić jedynie w przybliżeniu, to

już interpretację źródeł, T. Jurek, *Wprowadzenie*, rozdz. 3: *Zawartość Słownika, zasady układu i konstrukcji haseł*.

¹⁷ K. Górka-Gońska, *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich*, s. 143, 146.

¹⁸ T. Jurek, *Wprowadzenie*.

podaje się dokładną lokalizację najbliższej do niej osady. We wszystkich hasłach dotyczących osiedli, a także w niektórych hasłach prezentujących kompleksy dóbr, materiał źródłowy uporządkowany jest rzeczowo i chronologicznie, tj. według ośmiopunktowego schematu rzeczowego, wewnątrz którego informacje ułożone są w porządku chronologicznym: 1) charakter osady (z wyjątkiem wsi), przynależność administracyjna, polityczna i kościelna; 2) topografia i granice osady, obiekty fizjograficzne (rzeki, jeziora, lasy, bagna itp.), komunikacyjne (drogi i szlaki handlowe, mosty, przewozy, komory celne) oraz obiekty techniczne (młyny, rudy, folusze) na jej terenie; 3) własność osady, jej obszar i zaludnienie, obciążenia i świadczenia mieszkańców, przywileje ekonomiczne, informacje o dworach, folwarkach, kompleksach majątkowych, dane dotyczące stosunków demograficznych; 4) lokacja na prawie niemieckim i związane z nią urzędnicy i osoby (np. sołtys / wójt, ławnicy; a w przypadku miast – władze miejskie); 5) stosunki kościelne i parafialne: instytucje kościelne i opiekuńcze, szkoły, ich uposażenie i stosunki dziesięcinne, plebanie i ich aktywność, granice i funkcjonowanie parafii; 6) zdarzenia historyczne, klęski elementarne, osoby pochodzące z osady – zwłaszcza ludzie robiący poza nią kariery kościelne (biskupi, kanonicy, plebani, także studenci) oraz przyjmujący prawo miejskie; 7) literatura; 8) zabytki archeologiczne i architektoniczne. Umieszczone w poszczególnych punktach zapisy mają ustaloną strukturę, składającą się z trzech elementów: daty rocznej wzmianki źródłowej, właściwego streszczenia tej wzmianki oraz odsyłacza źródłowego (ujętego w nawiasie).

Tak jak zostało to wspomniane wyżej, wykorzystywane w SHG materiały obejmują wszystkie źródła wydane drukiem, zawierające materiał do 1530 r. włącznie, oraz możliwie reprezentatywny wybór

źródeł archiwalnych, zarówno piętnastowiecznych, jak i tych pochodzących z XVI, a w uzasadnionych przypadkach również i XVII w.¹⁹ Można je podzielić na kilka grup rzeczowych :

– dokumenty i ich rejestry (monarsze, biskupie, kapitulne, klasztorne itd.);

– księgi wpisów spraw o charakterze spornym i niespornym instytucji centralnych, szlacheckich oraz kościelnych (np. kancelaria królewska – Metryka Koronna, Metryka Mazowiecka, szlachecka – sądy ziemskie i grodzkie, miejska – ława i rada, duchowna – sądy biskupie i konsystorz itp.);

– źródła o charakterze podatkowym i inwentarze (wykazy obciążeń i podatków, rejestry poborowe, księgi uposażeń, inwentarze, lustracje królewskie, wizytacje kościelne);

– źródła narracyjne (kroniki i roczniki).

Osobne pozycje wśród ekscerpowanych materiałów stanowią źródła kartograficzne (mapy od schyłku XVIII do pierwszej połowy XX w. i mapy współczesne) oraz opracowania drukowane, które opierają się na niepublikowanych archiwaliach²⁰. Do tej ostatniej kategorii zaliczyć możemy *Atlas historyczny Polski*, szeroko wykorzystywany zwłaszcza w *Słownikach* dotyczących Mazowsza, a ostatnio i Podlasia, jako źródło informacji podstawowych – tj. dotyczących bezpośrednio osady, która jest przedmiotem hasła oraz uzupełniających – zawartych w komentarzu lub przypisach do danego hasła, celem rozszerzenia wiedzy użytkownika na temat prezentowanych zdarzeń, zjawisk i procesów.

¹⁹ Informacje z nowożytnych źródeł rękopiśmiennych, ze względu na specyfikę późnego rozwoju osadnictwa, zawarte są przede wszystkim w *Słownikach* obejmujących ziemie wschodniego Mazowsza (SHGLiW, SHGCzersk) oraz Podlasia.

²⁰ K. Górska-Gołaska, *Wstęp*, s. X. Szczegółowe omówienie źródeł wykorzystywanych w SHG zawierają wstępy do poszczególnych tomów, dostępne na stronie z edycją elektroniczną www.slownik.ihpan.edu.pl.

III. Wykorzystanie AHP w pracach nad *Słownikiem historyczno-geograficznym*

Podstawowy cel, jaki stawiają sobie obie serie, jest taki sam. Jest nim odtworzenie w miarę możliwości pełnego obrazu sieci osadniczej w średniowieczu i u progu czasów nowożytnych (SHG) oraz u schyłku wieku XVI (AHP) na tle podziałów administracji państwowej i kościelnej. Jego osiągnięcie następuje natomiast dzięki operowaniu innym środkiem wyrazu – słowem w przypadku *Słownika* i obrazem (odwzorowaniem przestrzennym) w przypadku Atlasu. Stwierdzenie, że obie serie wzajemnie się uzupełniają, jest oczywistością. Obiekty geograficzne i jednostki terytorialne uwzględnione na mapie atlasowej w *Słowniku* zyskują kontekst historyczny (społeczny, gospodarczy, polityczny); osady „ohasłowane” w SHG otrzymują w *Atlasie* umocowanie w przestrzeni (obraz kartograficzny), co umożliwia uchwycenie powiązań np. sąsiedzkich, lokalnych, parafialnych, komunikacyjnych, związków ze środowiskiem naturalnym itd. Stąd też pilnym postulatem badawczym jest – ciągle pozostające w sferze projektów – powiązanie linkami mapy AHP, obejmującej wszystkie ziemie polskie Korony w XVI w., i towarzyszącej jej bazy danych (w tym tabelarycznej listy miejscowości)²¹ z odpowiednimi hasłami *Słownika*, dostępnymi obecnie w znacznej części w wersji elektronicznej²².

Pamiętać tu jednak trzeba, że AHP (seria: *Mapy szczegółowe XVI w.*) był od początku przygotowywany przez jeden zespół osób zatrudnionych w Zakładzie Atlasu Historycznego przy IH PAN, według zasad generalnych ustalonych na wstępie opracowywania serii, m.in. opierano się na takim samym zasadniczym zrębie źródłowym (rejstry poborowe, lustracje dóbr królewskich, wizytacje kościelne) przy

opracowywaniu poszczególnych tomów. Stąd też zawartość mapy głównej (sieć osadnicza ze stosunkami własnościowymi i oznaczeniem charakteru i wielkości tych osad, podziały administracji państwowej i kościelnej, drogi i elementy środowiska naturalnego), komentarzy i indeksów jest taka sama dla wszystkich tomów serii²³. Kolejne losy SHG były nieco inne: w pierwszych latach kwerendy do poszczególnych słowników prowadziło kilkadziesiąt osób (wiele zatrudnionych przejściowo tylko na umowie) w kilku ośrodkach: Krakowie, Poznaniu, Toruniu, Wrocławiu, Warszawie, najczęściej niezwiązanych instytucjonalnie z IH PAN²⁴. Nastawienie, zainteresowania i uzdolnienia kwerendzistów, ale też w znaczącym stopniu różne dzieje poszczególnych ziem i terytoriów oraz wynikające stąd specyfika osadnictwa i bardzo różnorodny charakter i stan zachowania źródeł sprawiły, że każda kartoteka i powstający na jej podstawie *Słownik* miały (i mają) swój indywidualny charakter. Treść haseł i sposób ujęcia niektórych zagadnień różni się również w obrębie tych samych serii *Słowników*, w zależności od autora hasła.

Obecnie są opracowywane cztery serie *Słownika historyczno-geograficznego ziem*

²³ Umożliwiło to ich połączenie i wydanie w formie edycji zbiorczej: *Ziemie polskie Korony w drugiej połowie XVI wieku. Wydanie zbiorcze*, red. M. Słoń, oprac. M. Biskup i in., cz. 1: *Mapy, plany*, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, Warszawa 2021 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku. Wydanie zbiorcze serii). Atlas Prus Królewskich przygotowany przez Mariana Biskupa przy współpracy Lucjana Koca opracowany został w serii map przeglądowych, w skali 1:500 000 (*Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. M. Biskup, L. Koc, Warszawa 1961 [Atlas historyczny Polski. Seria B: Mapy przeglądowe, t. 1]). Pracownicy Zakładu Atlasu Historycznego przy współudziale badaczy z Torunia i Gdańska dostosowali go do wymogów serii *Mapy szczegółowe* i wydali w formie suplementu, zawierającego szereg uzupełnień (AHP Prusy Królewskie). Szczegóły tych prac oraz zasady wkomponowania w struktury serii omówił M. Słoń, *Przedmowa do Suplementu do tomu „Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku”*, w: AHP Prusy Królewskie, s. 7–9; tenże, *Wstęp do edycji zbiorczej serii „Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku”*, w: *Ziemie polskie Korony*, s. 28–29.

²⁴ Przykładowo, zespół zajmujący się kwerendą do kartoteki osad mazowieckich, kierowany przez Adama Wolffa, formalnie przynależał do Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN, A. Wolff, *Wstęp*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziem wyszogrodzkiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1971, s. VII–VIII.

²¹ Więcej o tym na stronie Atlas Fontium (https://atlasfontium.pl/?page_id=845) oraz data.atlasfontium.pl/documents/ (dostęp: 27 czerwca 2022).

²² Edycja wszystkich tomów: www.slownik.ihpan.edu.pl.

polских w średniowieczu: w Krakowie tom obejmujący województwo krakowskie (podzielony na części i zeszyty), w Poznaniu – województwo poznańskie (wg takiego samego podziału), w Warszawie – Mazowsze (aktualnie część obejmująca ziemię czerską, wg podziału na zeszyty) i województwo podlaskie (wg podziału na zeszyty). Poniżej

znajduje się zestawienie, które przedstawia zasięg terytorialny poszczególnych tomów opracowanych w ramach obu serii – atlasowej i słownikowej. Jego celem jest pokazanie korelacji czasowej między ukazaniem się kolejnych tomów AHP a stanem zaawansowania prac SHG nad danym obszarem.

SHG (aktualnie obowiązująca numeracja tomów)	Stan zaawansowania prac	Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe
t. I: Województwo chełmińskie	Słownik ukończony, wydany (jako ziemia chełmińska) w 1971 r.	<i>Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI w. Suplement</i> , wyd. 2021
t. II: Mazowsze – województwo mazowieckie cz. I: Ziemia wyszogrodzka cz. II: Ziemia warszawska cz. III: Ziemia liwska cz. IV: Ziemia czerska i n.: dalsze ziemie	SHG ukończony, wydany 1971 SHG ukończony, wydany 2013 SHG ukończony, wydany 2017 SHG w trakcie opracowywania, wydany z. 1: (A–Cychry) w 2021 Kartoteka w IH PAN w Warszawie	<i>Mazowsze w drugiej połowie XVI w.</i> (AHP, t. 7), wyd. 1973
t. III: Mazowsze – województwo płockie	SHG ukończony, wydany: z. 1–4, w latach 1980–2000	<i>Mazowsze w drugiej połowie XVI w.</i> (AHP, t. 7), wyd. 1973
t. IV: Mazowsze – województwo rawskie	Kartoteka w IH PAN w Warszawie	<i>Mazowsze w drugiej połowie XVI w.</i> (AHP, t. 7), wyd. 1973
t. V: Małopolska – województwo krakowskie	Słownik w trakcie opracowywania, od 1980; do hasła Nie-, zeszyty ukazują się w odstępach 2–3 lat, ostatnie: Cz. IV, z. 2: Medzdenicze – Mieski Staw (2009) Cz. IV, z. 3: Mieszczyński Staw – Mogilany (2011) Cz. IV, z. 4: Mogilice – Mrzygłód Stary (2014) Cz. V, z. 1: Mstów – Nagłowice (2016) Cz. V, z. 2: Nagnojowice – Niegoszowice (2019) Cz. V, z. 3: Niegowa – Nieździeń (2021)	<i>Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI w.</i> (AHP, t. 1), wyd. 2008
t. VI: Małopolska – województwo sandomierskie	Kartoteka w Pracowni Słownika hist.-geogr. Małopolski w Krakowie	<i>Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI w.</i> (AHP, t. 2), wyd. 1993
t. VII: Małopolska – województwo lubelskie	Słownik wydany poza serią Instytutu Historii PAN <i>Dzieje Lubelszczyzny</i> , t. 3: <i>Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego</i> , oprac. S. Kuraś, PWN, Warszawa 1983 <i>Dzieje Lubelszczyzny</i> , t. IV: <i>Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznego województwa lubelskiego</i> , oprac. S. Wojciechowski, A. Sochacka, R. Szczygieł, PWN, Warszawa 1986	<i>Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI w.</i> (AHP, t. 3), wyd. 1966
t. VIII: Wielkopolska – województwo poznańskie	Słownik w trakcie opracowywania, od 1982, do hasła Zaj-, zeszyty ukazują się w odstępach 2–3 lat, ostatnie: Cz. V, z. 3: Unino – Wilkowo Teuthonicum (2016) Cz. V, z. 4: Wilkowska Struga – Wschanczycze (2019) Cz. VI, z. 1: Wschowa – Zajezierny Młyn (2021)	<i>Wielkopolska w drugiej połowie XVI w.</i> (AHP, t. 4), wyd. 2017

t. IX: Wielkopolska – województwo kaliskie	Kartoteka w Pracowni Słownika hist.-geogr. Wielkopolski w Poznaniu	<i>Wielkopolska w drugiej połowie XVI w.</i> (AHP, t. 4), wyd. 2017
t. X: Kujawy – województwo brzeskie kujawskie	Kartoteka gromadzona przez Zenona Guldona, od 2008 r. we współpracy z Jackiem Wijaczką. Materiały te zostały niedawno udostępnione z zastrzeżeniem ich niekompletności i faktu, że w obecnym kształcie nie są publikacją spełniającą standardy naukowe*	<i>Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI w.</i> (AHP, t. 6), wyd. 2021
t. XI: Kujawy – województwo inowrocławskie	jak wyżej	<i>Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI w.</i> (AHP, t. 6), wyd. 2021
t. XII: Województwo podlaskie	Słownik w trakcie opracowywania, z. 1: (A–Bojanka) (2021)	<i>Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI w.</i> (AHP, t. 8), wyd. 2021
Ziemie łączycka, sieradzka i wieluńska	Dla ziemi wieluńskiej słownik jest wydany (1963; uznany za zeszyt próbny); dla ziem łączyckiej i sieradzkiej kwerend w IH PAN nie podjęto [Materiały do słownika historyczno-geograficznego dawnych ziem łączyckiej i sieradzkiej do 1400 roku, oprac. St. i St. M. Zajązkowskich (1966–1970)]	<i>Województwo sieradzkie i województwo łączyckie w drugiej połowie XVI w.</i> (AHP, t. 5), wyd. 1998
Pomorze Wschodnie (Gdańskie)	Kartoteka w posiadaniu Maksymiliana Grzegorza, który na jej podstawie publikował własne słowniki poświęcone poszczególnym jednostkom podziału terytorialnego. M.in.: <i>Słownik historyczno-geograficzny ziemi chojnickiej w granicach komturstwa czuchowskiego</i> , Chojnice 2005; <i>Słownik historyczno-geograficzny komturstwa gniewskiego i okręgu nowskiego wójtostwa tczewskiego w średniowieczu</i> , Gniew 2009	<i>Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI w. Suplement</i> , wyd. 2021

* „Materiały do słownika historyczno-geograficznego Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu”, oprac. Z. Guldona, do druku przygotował J. Wijaczka, https://atlasfontium.pl/?page_id=3922 (dostęp: 15 listopada 2022).

Zestawienie to pokazuje, że pełne skorzystanie z wyników prac prowadzonych w ramach *Atlasu historycznego Polski* możliwe było jedynie w przypadku *Słowników* obejmujących średniowieczne Mazowsze. Tom AHP dotyczący tego regionu, opatrzony numerem siódmym, ukazał się w 1973 r., stąd też mógł posłużyć przy opracowywaniu aż czterech spośród pięciu *Słowników* mazowieckich, które opublikowano do tej pory²⁵. Obejmują one (w kolejności ukazywania się): województwo płockie (SHGPłock)²⁶, ziemię warszawską (SHGWarsz.)²⁷, ziemię liwską

(SHGLiw)²⁸ i ziemię czerską (SHGCzersk)²⁹. Z tego względu w dalszej części tekstu skoncentruję się na powiązaniach AHP ze *Słownikami* dotyczącymi Mazowsza. Innym powodem takiego ujęcia tematu, sformułowanego w podtytule tej części artykułu, jest bezpośredni udział piszącej te słowa w opracowywaniu *Słowników* ziem warszawskiej, liwskiej i czerskiej.

Nim przejdę do omawiania konkretnych punktów i sytuacji, w których twórcy mazowieckiego SHG sięgali po *Atlas historyczny Mazowsza*, chciałabym przytoczyć słowa Anny Borkiewicz-Celińskiej zamieszczone we *Wstępie* do *Słownika województwa płockiego* jej autorstwa, gdyż w mojej ocenie w jednoznaczny sposób opisują one rolę i znaczenie, jakie opracowanie

²⁵ AHP Mazowsze. Pierwszy z serii słowników mazowieckich, obejmujący ziemię wyszogrodzką ukazał się dwa lata wcześniej, zob. poprzedni przypis.

²⁶ *Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu*, oprac. A. Borkiewicz-Celińska, z. 1–4, Wrocław 1980 – Warszawa 2000.

²⁷ *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, K. Pacuski, do druku przygotowały M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, red. T. Jurek, Warszawa 2013.

²⁸ *Słownik historyczno-geograficzny ziemi liwskiej*.

²⁹ *Słownik historyczno-geograficzny ziemi czerskiej w średniowieczu*, z. 1: *A–Cychry*, oprac. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, współpraca archeologiczna M. Bis, W. Bis, Warszawa 2021.

AHP ma w prowadzeniu prac słownikowych: „Przy pracy nad Słownikiem województwa płockiego zaszła jednak nader pomyślna okoliczność, którą nie dysponowano w poprzednim etapie pracy [tj. nad SHGWysz. – M.P.-Z.]. Okolicznością tą było ukazanie się w 1973 r. zbiorowo opracowanego Atlasu Mazowsza. [...] Obecny Atlas Mazowsza, obejmujący całość tej dzielnicy, **jest wszechstronną pomocą dla Słownika mazowieckiego, zwłaszcza zaś stanowi znakomite oparcie dla konfrontacji całości sieci osadniczej** [podkreślenie – M.P.-Z.]. Głównym celem Słownika, jak to określił niegdyś prof. Karol Buczek, jest «odtworzenie pełnej, w największym przybliżeniu, sieci osad na naszych ziemiach». Jeśli przy opracowywaniu terenu województwa płockiego zdołałam uniknąć wielu opuszczeń w rekonstrukcji tejże sieci, stało się to w dużej mierze dzięki Atlasowi Mazowsza, który był dla mnie stałym punktem odniesienia. Jest zjawiskiem interesującym, że chociaż Słownik dotyczy okresu średniowiecza, a Atlas przedstawia stan rzeczy w drugiej połowie XVI w., sieć osadnicza różni się w obu tych opracowaniach tylko minimalnie, z przewagą – oczywiście – zagęszczenia tej sieci dla XVI w. Stąd mamy w Atlasie nieliczne tylko miejscowości, których nie znajdziemy w Słowniku”³⁰.

1. Podziały polityczno-administracyjne

Przy określaniu podziałów polityczno-administracyjnych dla *Słownika historyczno-geograficznego* jako miarodajne przyjmuje się zasadniczo granice z przełomu wieków XV na XVI, gdyż dopiero z tego czasu zachowały się źródła, dzięki którym odtworzenie linearnych granic powiatów, ziem i województw następuje najmniej trudności. W przypadku Mazowsza, wobec istnienia opracowania obejmującego cały badany obszar, opieramy się w tej materii

zasadniczo na ustaleniach AHP Mazowsze, przyjmując zrekonstruowany tam przebieg granic, zarówno państwowych, jak i kościelnych. Kwestie problematyczne związane z odtworzeniem przebiegu granic, omówione w AHP Mazowsze³¹, stanowią wytyczne również i dla *Słownika*, by na wskazane tam osady zwrócić szczególną uwagę, kompletując i omawiając wzmianki źródłowe dotyczące tych zagadnień. Zastrzec tu trzeba, że obecnie opracowywane *Słowniki mazowieckie*, w odróżnieniu od tomów dotyczących Wielkopolski, Małopolski i Podlasia, swoim zakresem obejmują nie województwa, a ziemie, co wynika m.in. z faktu, że na Mazowszu w okresie książęcym nie był stosowany podział na województwa, nie używano określenia *palatinatus* dla jednostki podziału terytorialnego. Dopiero w miarę inkorporowania poszczególnych dzielnic mazowieckich do Korony stawały się one województwami. Stąd też podział taki przyjęto niegdyś dla SHGPłock, gdyż inkorporacja tego obszaru miała miejsce w 1495 r. Księstwo czersko-warszawskie (obejmujące dziesięć ziem: czerską, warszawską, wiską, wyszogrodzką, zakroczymską, ciechanowską, liwską, łomżyńską, nurską i makowsko-różańską) przyłączone zostało do Królestwa Polskiego we wrześniu 1526 r., województwo mazowieckie zaś zaczęło funkcjonować na tym obszarze dopiero w końcu roku 1529 r.³²

³¹ A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, w: AHP Mazowsze, s. 35–51.

³² Datę tę wyznacza przywilej królewski z 27 grudnia 1529 r., regulujący zasady inkorporacji, na którego mocy m.in. sejm mazowiecki przestał być władzą ustawodawczą i najwyższym organem sądowym na Mazowszu, *Iura Masoviae terrestria. Pomniki dawnego prawa mazowieckiego ziemskiego*, t. 3: 1526–1540, oprac. J. Sawicki, Warszawa 1974, nr 300; J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt*, Warszawa–Kraków 2012, s. 211. W nomenklaturze oficjalnej (dokumenty i mandaty królewskie, konstytucje sejmowe) jeszcze przez kolejne kilkanaście lat termin „księstwo mazowieckie” (*ducatus Masoviae*) był stosowany niemal wyłącznie, I. Gieysztorowa, *Od Jagiellonów do Sobieskiego 1526–1696*, w: I. Gieysztorowa, A. Zahorski, J. Łukasiewicz, *Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526–1914*, Warszawa 1968, s. 15.

³⁰ A. Borkiewicz-Celińska, *Wstęp*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego*, s. XI.

W kilku przypadkach w *Słowniku mazowieckim* stosujemy odmienny podział administracji państwowej niż przedstawiony w AHP Mazowsze. Ponieważ z założenia podstawę przygotowania wszystkich *Słowników* stanowią kartoteki (w przypadku Mazowsza – tzw. Kartoteka Wolffa)³³, które zasadniczo zawierają materiały dotyczące jedynie osad powstałych do 1530 r., a co za tym idzie uporządkowane są według podziału administracyjnego obowiązującego w tym czasie, dlatego też w *Słowniku mazowieckim* przyjęto zasadę niewydziałania w osobne powiatów utworzonych po tej dacie:

– w ziemi czerskiej – powiatu garwolińskiego (powstał w 1539 r.); do końca XVI w. powiat ten miał charakter wyłącznie sądowy; a zatem trzeba pamiętać, że wszystkie miejscowości, które według mapy i indeksu AHP Mazowsze znajdują się w tym powiecie, w SHG (i Kartotece) będą przynależać do powiatu czerskiego;

– w ziemi zakroczymskiej – powiatu serockiego (wydzielony w 1567 r.); miejscowości, które według mapy i indeksu AHP Mazowsze znajdują się w tym powiecie, w SHG (i Kartotece) będą przynależać do powiatu nowomiejskiego;

– w ziemi wiskiej – powiatu radziłowskiego (wydzielony w 1548 r.); miejscowości, które według mapy i indeksu AHP Mazowsze znajdują się w tym powiecie, w SHG (i Kartotece) będą przynależać do dwóch powiatów: wąsokiego (osady położone na północ od rzek: Wissy, Słuczy i Kubry) i wiskiego (położone na południe od tych rzek).

2. Lista osad do opracowania

Wstępem do przygotowania nowego tomu *Słownika* jest ustalenie listy miejscowości, które otrzymają w nim swoje hasła. Dzięki

AHP ten etap prac jest znacznie ułatwiony i skrócony. Punkt wyjścia stanowi tu bowiem wykaz punktów osadniczych wyekstrahowany z „Tabeli zbiorczej miejscowości [Atlas historyczny Polski XVI w.]”³⁴, która zawiera listę wszystkich osad objętych serią *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w.* opracowaną na podstawie indeksów do poszczególnych tomów. Wykorzystanie tego wykazu w pracach słownikowych wydaje się celowe i uzasadnione, ponieważ w przypadku odtwarzania sieci osadniczej oba opracowania przyjmują tę samą zasadę – wyróżnienie samodzielny hasłem (SHG) lub punktem na mapie (AHP) wszystkich obiektów posiadających własne nazwy, a zatem również młynów stojących osobno i innych osad przemysłowych, jak huty, hamry, piły, rudy itp., a także i folwarków³⁵. Mimo że zgodnie z założeniami serii *Słowniki historyczno-geograficzne* zasadniczo zawierają jedynie te osady, które powstały do 1530 r., dla obecnie przygotowywanych zeszytów dotyczących Mazowsza (ziemia liwska, ziemia czerska) przyjęliśmy jednak jako cezurę chronologiczną drugą połowę XVI w.³⁶ Wynika to przede wszystkim ze specyfiki osadnictwa części opracowywanych terenów – na terenie prawobrzeża Wisły rozwój osadnictwa nastąpił stosunkowo późno, a spora liczba osad powstała już po inkorporacji do Korony. W przypadku osad własności monarszej przyrost w stosunku do czasów książęcych stanowi niekiedy więcej niż 30 proc., liczba zaś nowych lokacji miejskich zwiększyła się

³⁴ Jest ona dostępna do pobrania na stronie Atlas Fontium w formie pliku *.xlsx (https://data.atlasfontium.pl/documents/2022_ga=2.199450602.517748337.16570254721534344736.1621936101, dostęp: 29 czerwca 2022).

³⁵ Choć w przypadku Mazowsza zamiar wyodrębnienia osad folwarcznych dał znikome rezultaty, H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, w: AHP Mazowsze, s. 67.

³⁶ Podobne założenia przyjęli twórcy SHG Podlasie, którego pierwszy zeszyt ukazał się niedawno, T. Jaszczółt, A. Buczyło, *Wstęp*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa podlaskiego w średniowieczu*, z. 1: *A–Bojanka*, oprac. A. Buczyło, T. Jaszczółt, współpraca archeologiczna M. Bis, W. Bis, Warszawa 2021, s. XX–XXI.

³³ Kartoteka Słownika Historyczno-Geograficznego Mazowsza (zwana Kartoteką Wolffa) jest przechowywana w IH PAN w Warszawie; większość jej zasobu jest już dostępna on-line, a kolejne powiaty są stopniowo dodawane (<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/8825#structure>, dostęp: 1 lipca 2022).

ponad dwukrotnie³⁷. Przesunięcie cezury czasowej związane jest także ze stanem zachowania średniowiecznych i wczesnonowożytnych źródeł. Dla obu wspomnianych ziem nie dysponujemy obecnie księgami sądów grodzkich i ziemskich z okresu staropolskiego, gdyż zostały one spalone przez Niemców w 1944 r. po Powstaniu Warszawskim³⁸. Rejestry poborowe tych ziem zachowały się natomiast w pełnym zakresie (tj. obejmującym i wsie szlachty posiadającej, i wsie szlachty bezkmiecej) dopiero od 1540 r.³⁹

Przy ustalaniu listy osad na podstawie wykazu miejscowości AHP trzeba pamiętać o kilku kwestiach wymagających ostrożności.

– nazewnictwo stosowane w AHP i SHG – dla opracowywanych obecnie *Słowników Mazowsza* przyjęto regułę, że jako hasło służy zasadniczo nazwa historyczna, ustalona na podstawie zestawienia zapisów źródłowych. Trzymamy się jednak zasady, że jeżeli w zebranych materiale do połowy XVI w. choć raz daje się stwierdzić zapis odpowiadający nazwie współczesnej, to przyjmujemy ją jako właściwą⁴⁰. Dlatego też brzmienie nagłówka hasła w SHG niejednokrotnie różni się od nazwy, którą stosuje AHP, bazując w tej kwestii na źródłach z drugiej połowy XVI w., przede wszystkim rejestrach poborowych⁴¹.

– osady nieuwzględnione w „Tabeli zbiorczej miejscowości” – wykaz ten nie obejmuje osad „o lokalizacji związanej”,

tj. tych, których dokładna lokalizacja nie jest możliwa do ustalenia, lecz ze źródeł wynika, że znajdowały się one w pobliżu innej miejscowości. Zgodnie z zasadami serii AHP nazwa osady o tego rodzaju przybliżonej lokalizacji nie była uwidoczniona na mapie, a jedynie w indeksie, a oznaczana była „dodatковым kółkiem, połączonym z kółkiem o linii ciągłej” oznaczającym ową miejscowość o pewnej lokalizacji. W indeksie nazwa miejscowości o lokalizacji związanej podłączona jest do nazwy miejscowości głównej, w następującym układzie: nazwa główna, znak równania, miejscowości o wzajemnie powiązanej lokalizacji w kolejności alfabetycznej (np. Drewnowo = Drewnowo, Lipa)⁴². Najwięcej przypadków lokalizacji związanej odnajdujemy na obszarach z dużą liczbą osad szlachty zagrodowej i częściowej (wsie tworzące tzw. okolice szlacheckie), szczególnie licznych na północnym i wschodnim Mazowszu⁴³. Stąd też niezbędna jest każdorazowo konfrontacja listy osad przejętej z bazy danych z indeksem do AHP i z Kartoteką Wolffa⁴⁴.

– przynależność powiatowa osad – o zmianach w przynależności powiatowej osad na Mazowszu, spowodowanych utworzeniem nowych powiatów, była już mowa wyżej. Kartoteka SHG Mazowsza i bazujące na niej opublikowane zeszyty *Słownika* operują zasadniczo granicami średniowiecznymi. Z tego powodu

³⁷ M. Piber-Zbieranowska, *Księstwo Mazowieckie u progu inkorporacji. Charakterystyka obszaru około 1526 r. (część południowa)*, „Studia Geohistorica”, 9, 2021, s. 98, 102.

³⁸ A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835*, w: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1, [red. A. Stebelski], Warszawa 1957, s. 195, 198.

³⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, I, t. 46, k. 53–79, 80–85v.

⁴⁰ A. Salina, *Wstęp*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziemi czerskiej*, s. XIII.

⁴¹ Przykładem tego rodzaju rozbieżności mogą być nazwy ustalone w SHG Czersk: Przybyszew / Przybyszewo (w AHP), Cieciszew / Cieciszewo, Głowaczów / Głowaczewo.

⁴² Następnie, tak jak przy innych osadach, podana jest kursywą nazwa współczesna, jeśli różni się od historycznej, przynależność powiatowa (i wojewódzka w indeksie zbiorczym *Atlasu*), parafia oraz typ własności, jeśli jest inny od szlacheckiej. Na temat zasady oznaczania osad o lokalizacji przybliżonej, powiązanej z inną miejscowością zob. rozdział *Lokalizacja miejscowości* w kolejnych tomach AHP, *Ziemia polskie Korony*, rozdz. III.3.1., s. 633–747.

⁴³ Okolice szlacheckie były także bardzo liczne na terenie ziem drohickej i bielskiej województwa podlaskiego. Zjawisko to omówił niedawno szeroko J. Suproniuk, [*Lokalizacja miejscowości*]. *Województwo podlaskie*, tamże, s. 709–712 oraz Aneks: *Okolice szlacheckie poświadczane źródłowo w latach 1550–1600*, s. 741–743.

⁴⁴ Niezbędnym etapem prac jest też rzecz jasna uzupełnienie listy miejscowości przejętej z AHP o dane z Kartoteki Wolffa pod kątem osad, które zanikły przed drugą połową XVI w., gdyż AHP z założenia takich osad nie uwzględnia, H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, s. 64.

np. w *Słowniku ziemi wyszogrodzkiej* nie uwzględniono dwudziestu wsi położonych na wschodzie tej ziemi, które książęta mazowieccy w 1522 i 1524 r. wyłączyli z ziemi ciechanowskiej (powiat sąchocki) i przyłączyli do ziemi wyszogrodzkiej⁴⁵. Osady te, zgodnie z przyjętą w serii cezurą chronologiczną, w AHP umieszczono w ziemi (powiecie) wyszogrodzkiej, zarówno na mapie, jak i w indeksie (choć, żeby zrozumieć oznaczenia na mapie, konieczne jest zajrzenie do komentarza i indeksu!). W przypadku wątpliwości co do przynależności administracyjnej danej osady (spowodowanej najczęściej niejednoznacznym brzmieniem źródeł), w SHG stosuje się interpretację rozszerzającą i umieszcza się z reguły tę osadę we wcześniej opracowywanym słowniku⁴⁶.

– zmiany dotyczące: typu własności (u progu inkorporacji sporo wsi książęcych trafiło w ręce szlachty), charakteru osad (miasta lokowane we wcześniej istniejących wsiach, osady młyńskie i folwarczne przekształcone we wsie), sieci parafialnej (parafie erygowane po 1530 r.).

3. Lokalizacja miejscowości

Lokalizując daną osadę w SHG, posługujemy się mapami historycznymi z końca XVIII i początku XIX w.⁴⁷, a także mapami topograficznymi Wojskowego Instytutu Geograficznego (WIG) z XX w. oraz

mapami współczesnymi (np. wykorzystując stronę geoportal.gov.pl). Punkt wyjścia do określenia lokalizacji stanowią jednak zazwyczaj ustalenia AHP. Oznaczenie „sytuacji geograficznej danego obiektu” wedle wytycznych SHG powinno się znajdować w nagłówku hasła po nazwie i jej odmiankach. Położenie osad określa się w stosunku do najbliższego miasta istniejącego obecnie i dawniej, podając odległość w kilometrach (w linii prostej) i kierunek według stron świata. AHP stanowi *de facto* „pierwszą pomoc” przy ustalaniu położenia, zwłaszcza w kwestii decyzji, wedle jakiego punktu osadniczego je określić. W każdym zeszytcie inaugurującym publikację *Słownika* dotyczącego nowej ziemi (nowego województwa) umieszczona jest mapa z naniesioną siecią hydrograficzną (główne ciek wodne) i osadniczą (ośrodki parafii) oraz granicami administracji państwowej i kościelnej (wyższego rzędu)⁴⁸. W przypadku map *Słownika mazowieckiego* (dla tomów wydanych po 1973 r.) jako podstawa do jej sporządzenia wykorzystywana była do tej pory każdorazowo mapa główna AHP Mazowsze, a mapy do *Słownika* przygotowali pracownicy Zakładu Atlasu Historycznego – Elżbieta Rutkowska (SHGPłock, SHGWarsz., SHGLiw) i Dawid Maciuszek (SHGCzersk).

4. Odmianki nazw i osady o lokalizacji związanej

Informacje na ten temat zaczerpnięte z *Indeksu miejscowości* AHP pomagają w identyfikacji osad (zwłaszcza w przypadku osad nieistniejących obecnie) oraz ich części (odrębnych działów własnościowych), które potem wydzieliły się w przysiółki, a te znowuż w odrębne osady.

⁴⁵ Miejscowości wyliczają A. Wolff, *Wstęp*, s. IX–X; A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*, s. 41, przyp. 40; zob. też artykuł M. Piber-Zbieranowska, *Księstwo Mazowieckie u progu inkorporacji. Charakterystyka obszaru około 1526 r. (część północna)*, „Studia Geohistorica”, 10, 2022, s. 7–27.

⁴⁶ Przykładowo: w SHGWarsz. wsie Kazom Mały i Kazom Wielki notowane w niektórych źródłach w ziemi zakroczymskiej, w SHGLiw wsie Królowa Wola, Zawiszyn, Myszadła (alternatywnie w ziemi nurskiej), w SHG województwa poznańskiego: wieś Nietąszkowo k. Chodzieży (alternatywnie w woj. kaliskim).

⁴⁷ Przede wszystkim są to mapy Karola Perthéasa, Antona Mayera von Heldensfelda oraz Mapa Kwatermistrzostwa Wojsk Polskich; szczegółowe dane bibliograficzne zawierają wykazy źródeł i opracowań wykorzystanych w poszczególnych *Słownikach*, zob. np. „Wykaz skrótów” (*Symbole dokumentacyjne*) do SHGCzersk (<http://www.sloownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=30657>, dostęp: 29 czerwca 2022).

⁴⁸ Wyjątek stanowi tu SHGPłock, w którym mapę umieszczono w czwartym (ostatnim) zeszytcie. Na temat zawartości i wykorzystania obu map – aneksowych do SHG i map szczegółowych AHP zob. uwagi Władysława Pałuckiego w artykule polemicznym do wypowiedzi Tadeusza Ładogórskiego: W. Pałucki, *Atlas historyczny ziem Polskich drugiej połowy XVI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 74, 1967, 1, s. 106–107.

5. Identyfikacja osad występujących w cytowanych zapisach

W miarę możliwości w *Słowniku* staramy się określić położenie osad postronnych wymienianych w zapiskach źródłowych cytowanych w hasłach, stosując zasadę, że jeśli znajdowały się poza opracowywanym obszarem, to odnotowujemy ich przynależność administracyjną. W przypadku osad z terenu Mazowsza – podajemy powiat lub ziemię (dla ziem jednopowiatowych tj. liwskiej i wyszogrodzkiej), a spoza Mazowsza w zależności, czy jest to teren sąsiedni – powiat, czy dalszy – województwo. Wszystkie określenia przynależności terytorialnej cytowane w tekstach haseł *Słownika* (powiat, ziemia, województwo) odnoszą się do historycznych podziałów terytorialnych, tj. tych z XVI w. Przy identyfikacji tych osad, a następnie przy określaniu ich położenia posługujemy się zazwyczaj *Indeksem miejscowości* AHP (o ile dana miejscowość nie ma jeszcze swojego hasła w SHG), zgodnie jednak z regułą wspomnianą w punkcie 1., odstępując od podanej tam przynależności powiatowej w przypadku trzech powiatów utworzonych w drugiej połowie XVI w. (garwoliński, serocki, radziłowski). W zapisach pozostawiamy użytą w źródle nazwę historyczną (w zmodernizowanej pisowni), podając w nawiasie nazwę współczesną, jeśli różni się od niej wyraźnie lub w sposób utrudniający identyfikację.

6. Rodzaje odwołań do AHP zawarte w *Słowniku historyczno-geograficznym Mazowsza*

Przypatrując się bliżej konkretnym przypadkom, w jakich SHG Mazowsza cytuje AHP (mapę bądź komentarz), wyróżniłam pięć rodzajów takich działań. Analizę przeprowadziłam na podstawie trzech tomów *Słownika*: SHGPłock, SHGWarsz. i SHGLiw.

– Nagłówek hasła: **lokalizacja osady** podana według AHP (najczęściej stosowana w przypadku osad dziś nieistniejących,

o niepewnej lokalizacji) lub też informacja, że obiekt umieszczono na mapie AHP (w przypadku obiektów fizjograficznych niebędących punktem – puszcze, lasy, bagna itp.).

– Pkt 1: informacja o podanej w AHP (na podstawie *Indeksu miejscowości*) **przynależności administracyjnej**: powiatowej lub / i parafialnej; podajemy przynależność administracyjną za AHP w dwóch przypadkach: 1) gdy wedle materiału zgromadzonego w *Słowniku* jest ona niejednoznaczna lub wątpliwa, z reguły jest to informacja o podwójnej przynależności, z użyciem spójnika „i”, albo alternatywnej – „lub”; 2) gdy jest ona inna niż ta, która wynika ze źródeł cytowanych w SHG⁴⁹.

– Uwaga lub przypis do tekstu hasła (pkt. 2–6): **powołanie się na ustalenia** AHP: 1) jako komentarz lub wyjaśnienie działań podjętych w SHG⁵⁰; 2) jako uzupełnienie danych zawartych w SHG (= powołanie rozszerzające wiedzę użytkowników)⁵¹.

– **Korekty ustaleń** AHP – dotyczące lokalizacji, identyfikacji, typu własności, brzmienia nazwy (w tym osady niewymienione w AHP wbrew brzmieniu źródeł z XVI w.)

– **Komentarz do ustaleń** AHP (uściślenia lub uzupełnienia), np. wyjaśnienie

⁴⁹ W SHGPłock w większości przypadków informacja ta jest umieszczona w przypisie jako uzupełnienie do cytowanego w treści hasła zapisu z jedyne go wykorzystywanego tu rejestru poborowego (z 1578 r. opublikowanego przez A. Pawińskiego w: *Mazowsze*, oprac. tenże, Warszawa 1895 [Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 5; Źródła Dziejowe, t. XVI]). Ponieważ w AHP wykorzystano wszystkie dostępne rejestry poborowe z XVI w., stąd też informacje podane przez oba opracowania w niektórych przypadkach się różnią. Jeśli natomiast brak tu źródła notującego przynależność administracyjną, to wówczas odwołanie do AHP jest w tekście głównym (np. hasło: Gołaki, Niedziałki). W pozostałych mazowieckich SHG znajduje się ono w tekście głównym, gdy informacja ta odbiega od źródeł cytowanych w pkt. 1.

⁵⁰ Np. przyjęcie identyfikacji odmianki nazwy za AHP, utworzenie osobnego hasła bądź rezygnacja z tego (głównie w przypadku przysiółków) oraz powołanie się na AHP w identyfikacji osad „postronnych”.

⁵¹ Np. powołanie się na ustalony w *Atlasie* przebieg granic (lub dostrzeżone jego późniejsze zmiany) w hasłach dotyczących jednostek terytorialnych i we *Wstępie*; też odwołania do fizjografii (zwłaszcza rzeki) i układu sieci drożnej odtworzonych w AHP.

przyczyn rozbieżności w informacji podanej w SHG i AHP; sprecyzowanie informacji podanej w AHP w kontekście źródeł cytowanych przez *Słownik*.

Zestawienie liczebne wymienionych wyżej rodzajów odwołań do treści AHP, z podziałem na poszczególne słowniki mazowieckie, przedstawia się następująco:

	SHGPłock	SHGWarsz.	SHGLiw
Lokalizacja	8	10	1
Przynależność administracyjna	38	70	0
Powołanie się na ustalenia	23	35	13
Korekta	9	9	21
Komentarz	16	1	8
Razem	94	125	43

Kilku słów komentarza wymaga wyraźna dysproporcja między liczbą odwołań do informacji o przynależności administracyjnej widoczna między SHGWarsz. a SHGLiw⁵². Związana jest ona w dużym stopniu z dziejami prac nad *Słownikiem ziemi warszawskiej*. Hasła dotyczące obiektów osadniczych opracowane zostały w nim w zasadniczym zrębie przez Adama Wolffa (zm. w 1984 r.), następnie prace te kontynuował Kazimierz Pacuski, który ukończył dzieło, korygując i uzupełniając dotychczasowe ustalenia oraz pisząc wszystkie hasła dotyczące obiektów fizjograficznych oraz jednostek terytorialnych⁵³. Tworząc hasła osadnicze, badacze ci trzymali się jeszcze dość mocno zasady, by uwzględnić w SHG jedynie te miejscowości, które powstały do 1530 r., a co za tym idzie koncentrować się na podziałach granicznych z przełomu

XV i XVI w.⁵⁴ Dlatego też w SHGWarsz. informacja na temat przynależności powiatowej zawarta w pkt. 1 odnotowywana była w początkowej redakcji haseł często jedynie na podstawie rejestrów poborowych z lat dwudziestych XVI w. (bądź, w przypadku ich braku, z lat trzydziestych tegoż stulecia). Ponieważ przynależność ta w niektórych przypadkach różniła się od tej z drugiej połowy XVI w. (podanej w AHP), osoby, które przygotowywały SHGWarsz. do druku, zdecydowały się w takich sytuacjach umieścić również i dane z tego okresu, traktując AHP jako źródło informacji. Chodziło o uniknięcie „dysonansu poznawczego” użytkowników *Słownika* (szczególnie tych nieparających się historią zawodowo) w sytuacji, gdy AHP Mazowska znajdował się w powszechnym obiegu naukowym od niemal 40 lat. W przypadku przynależności parafialnej twórcy *Słownika* warszawskiego odwoływali się do zapisu odnotowanego przez rejestr poborowy z 1580 r., opublikowany przez Adolfa Pawińskiego⁵⁵. Stąd też przy ostatecznej redakcji tekstu zdecydowano się podać również i tę informację według ustaleń AHP, jeśli dane różniły się od siebie. W SHGLiw odwołań do przynależności administracyjnej (państwowej i kościelnej) z AHP nie ma w ogóle, ponieważ wobec aktualnych założeń opracowania SHG staramy się podać tę informację bezpośrednio ze źródła. Wykorzystujemy i cytujemy wszystkie zachowane źródła podatkowe z XVI w. i najwcześniejsze wizytacje (z początku XVII w.).

W SHGWarsz. spora jest też liczba powołań się na ustalenia AHP w kwestiach, których *Słownik* bezpośrednio nie dotyczy (osady spoza ziemi, przebieg granic, szlaki komunikacyjne, kompleksy leśne). Dane umieszczono z reguły porównawczo jako ilustrację do opisywanych zagadnień

⁵² Na temat tego rodzaju odwołań w SHGPłock zob. wyżej, przyp. 49.

⁵³ Ostateczne prace redakcyjne nad tekstem, przygotowując go do publikacji, przeprowadziły Anna Salina i Marta Piber-Zbieranowska pod kierunkiem Tomasza Jurka. Zakres prac obu autorów szczegółowo omawia T. Jurek, *Wstęp*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej*, s. VI.

⁵⁴ Konieczność trzymania się tej reguły mocno podkreślał Karol Buczek (tenże, *Cele i metoda*, s. VII–VIII); zob. też A. Wolff, *Wstęp*, s. VIII–IX.

⁵⁵ *Mazowsze*, oprac. W. Pawiński, s. 248–300.

i zjawisk. Oczywiście spostrzeżenie, które się tu nasuwa, jest takie, że stopień wykorzystania ustaleń AHP wiąże się z bezpośrednim zaangażowaniem twórcy haseł w jego opracowanie, a co za tym idzie z bardzo dobrą znajomością jego zawartości. Uzupełnienia tego rodzaju w SHGWarsz. są dziełem Kazimierza Pacuskiego, który jest jednym z autorów AHP Mazowsze.

Powyższe zestawienie pokazuje ponadto, że SHGLiw zawiera natomiast znacznie więcej uwag korygujących ustalenia AHP

(głównie w kwestii identyfikacji obiektów, zarówno osadniczych, jaki i fizjograficznych)⁵⁶ niż wcześniej opublikowane *Słowniki* dotyczące województwa płockiego i ziemi warszawskiej. Związane jest to w dużym stopniu z dostępem autorek SHGLiw do większej liczby źródeł (m.in. ze znanych z kopii fragmentów ksiąg ziemskich i grodzkich oraz dokumentów dotyczących kościoła i parafii w Liwie), z których nie mieli możliwości korzystać twórcy *Atlasu*. ■

Bibliografia

- Atlas historyczny Polski. Materiały do słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego (1780–1792)*, z. 1: *Adama-Kraków* (z planem m. Krakowa), kier. W. Semkowicz, oprac. K. Buczek i in., Kraków 1939; z. 2: *Krasawa–Żyśławice*, kier. W. Semkowicz, oprac. K. Buczek i in., Wrocław 1960.
- Borkiewicz-Celińska A., *Wstęp*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego*, s. VII–XIV.
- Buczek K., *Cele i metoda prac nad „Słownikiem historyczno-geograficznym Polski średniowiecznej”*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, oprac. K. Porębska, przy współpracy M. Grzegorza, red. M. Biskup, Wrocław 1971, s. V–XIV.
- Dunin-Wąsowiczowa A., *Podziały administracyjne*, w: *AHP Mazowsze*, s. 35–51.
- Gieysztorowa I., *Od Jagiellonów do Sobieskiego 1526–1696*, w: I. Gieysztorowa, A. Zahorski, J. Łukasiewicz, *Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526–1914*, Warszawa 1968, s. 7–150.
- Górska-Gołaska K., *Słownik historyczno-geograficzny Wielkopolski w średniowieczu. Metody pracy i problematyka badawcza*, „*Studia Źródłoznawcze*”, 23, 1978, s. 117–142.
- Górska-Gołaska K., *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, w: *Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk 1953–2003*, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 2003, s. 137–150.
- Górska-Gołaska K., *Wstęp*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 1, z. 1, oprac. S. Chmielewski, K. Górska-Gołaska, J. Luciński, Wrocław 1982, s. VII–XVI.
- Grabowski J., *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt*, Warszawa–Kraków 2012.
- Iura Masoviae terrestria. Pomniki dawnego prawa mazowieckiego ziemskiego*, t. 3: 1526–1540, oprac. J. Sawicki, Warszawa 1974.
- Jaszczołt T., Buczyło A., *Wstęp*, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa podlaskiego w średniowieczu*, z. 1: *A–Bojanika*, oprac. A. Buczyło, T. Jaszczołt, współpraca archeologiczna M. Bis, W. Bis, Warszawa 2021, s. V–XXIV.
- Jurek T., *Wprowadzenie*, <http://www.sownik.ihpan.edu.pl/intro.php> (dostęp: 27 czerwca 2022).
- Jurek T., *Wstęp*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, K. Pacuski, do druku przygotowały M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, red. T. Jurek, Warszawa 2013, s. V–X.
- Mazowsze*, oprac. W. Pawiński, Warszawa 1895 (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 5; Źródła Dziejowe, t. XVI).
- Pałucki W., *Atlas historyczny ziem Polskich drugiej połowy XVI wieku*, „*Kwartalnik Historyczny*”, 74, 1967, 1, s. 99–110.
- Pałucki W., *Przedmowa*, w: *AHP Województwo lubelskie*, s. 7–11.
- Piber-Zbieranowska M., *Księstwo Mazowieckie u progu inkorporacji. Charakterystyka obszaru około 1526 r. (część południowa)*, „*Studia Geohistorica*”, 9, 2021, s. 95–113.
- Piber-Zbieranowska M., *Księstwo Mazowieckie u progu inkorporacji. Charakterystyka obszaru około 1526 r. (część północna)*, „*Studia Geohistorica*”, 10, 2022, s. 7–27.

⁵⁶ Pozostałe korekty dotyczą: lokalizacji, brzmienia nazwy, opustki w uwzględnieniu obiektu (osady, rzeki), przynależności parafialnej, typu własności.

- Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku, red. M. Biskup, L. Koc, Warszawa 1961 (Atlas historyczny Polski. Seria B: Mapy przeglądowe, t. 1).
- Rutkowski H., *Atlas historyczny Polski*, w: *Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Sto lat działalności*, red. E. Wolnicz-Pawłowska, W. Zych, Warszawa 2009, s. 115–121.
- Rutkowski H., *Karol Buczek (1902–1983)*, w: *Szkoły, ośrodki i twórcy polskiej historii kartografii (1945–2015)*, red. T. Bogacz, B. Konopska, Warszawa 2016 (Z Dziejów Kartografii, t. 20), s. 155–160.
- Rutkowski H., *Lokalizacja miejscowości*, w: AHP Mazowsze, s. 64–76.
- Rutkowski H., *Work on the Historical Atlas of the Sixteenth-Century Poland*, „Polish Cartographical Review”, 50, 2018, 4, s. 223–231.
- Salina A., *Wstęp*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziemi czeskiej w średniowieczu*, z. 1: *A–Cychry*, oprac. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, współpraca archeologiczna M. Bis, W. Bis, Warszawa 2021, s. V–XVI.
- Salina A., *Wstęp*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziemi łuskiej w średniowieczu*, oprac. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, przy współpracy E. Kowalczyk-Heyman, red. T. Jurek, Warszawa 2017, s. V–XII.
- Sikora F., *O Karolu Buczku jako twórcy Słownika Historyczno-Geograficznego Ziemi Polskich w Średniowieczu z garścią wspomnień o nim*, w: *Karol Buczek (1902–1983) – człowiek i uczonec. Materiały z konferencji Bydgoszcz, 28 X 2002*, red. D. Karczewski, J. Maciejewski, Z. Zyglewski, Kraków 2004, s. 33–52.
- Słoń M., *Przedmowa do Suplementu do tomu „Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku”*, w: AHP Prusy Królewskie, s. 7–9.
- Słoń M., *Wstęp do edycji zbiorczej serii „Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku”*, w: *Ziemie polskie Korony w drugiej połowie XVI wieku. Wydanie zbiorcze*, red. M. Słoń, oprac. M. Biskup i in., cz. 2: *Komentarz, indeksy*, Warszawa 2021 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku. Wydanie zbiorcze serii), s. 27–29.
- Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu*, oprac. A. Borkiewicz-Celińska, z. 1–4, Wrocław 1980 – Warszawa 2000.
- Słownik historyczno-geograficzny województwa podlaskiego w średniowieczu*, z. 1: *A–Bojanka*, oprac. A. Buczyło, T. Jaszczolt, współpraca archeologiczna M. Bis, W. Bis, Warszawa 2021.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi czeskiej w średniowieczu*, z. 1: *A–Cychry*, oprac. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, współpraca archeologiczna M. Bis, W. Bis, Warszawa 2021.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi łuskiej w średniowieczu*, oprac. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, przy współpracy E. Kowalczyk-Heyman, red. T. Jurek, Warszawa 2017.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, K. Pacuski, do druku przygotowały M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, red. T. Jurek, Warszawa 2013.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1971.
- Suproniuk J., [Lokalizacja miejscowości]. *Województwo podlaskie*, w: *Ziemie polskie Korony w drugiej połowie XVI wieku. Wydanie zbiorcze*, red. M. Słoń, oprac. M. Biskup i in., cz. 2: *Komentarz, indeksy*, Warszawa 2021 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku. Wydanie zbiorcze serii), s. 708–744.
- Wilka M., *Atlas Historyczny Polski*, w: *Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk 1953–2003*, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 2003, s. 151–161.
- Wolff A., *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835*, w: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1, [red. A. Stebelski], Warszawa 1957, s. 175–221.
- Wolff A., *Wstęp*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1971, s. V–XV.
- Wyrozumski J., *Karol Buczek – człowiek i uczonec*, w: *Karol Buczek (1902–1983) – człowiek i uczonec. Materiały z konferencji Bydgoszcz, 28 X 2002*, red. D. Karczewski, J. Maciejewski, Z. Zyglewski, Kraków 2004, s. 11–23.
- Ziemie polskie Korony w drugiej połowie XVI wieku. Wydanie zbiorcze*, red. M. Słoń, oprac. M. Biskup i in., cz. 1: *Mapy, plany*, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, Warszawa 2021 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku. Wydanie zbiorcze serii). ■

Historical Atlas of Poland in the study of the medieval settlement of Poland. The Atlas relationship to the *Historical-Geographical Dictionary of the Polish Lands in the Middle Ages***Summary**

The idea of preparing a *Historical-Geographical Dictionary* (SHG) and the history of work on it is closely related to the concept of the *Historical Atlas of Poland* (AHP). The precursor of historical and geographical works covering both forms of the message – a map with a supplementing collection of source materials, was Władysław Semkowicz. Under his direction, the first issue of Atlas, presenting a detailed map of the Cracow voivodship at the end of the Commonwealth, was published in Cracow (1929). Ten years later, this publication was supplemented by the source materials in the form of a dictionary with entries on individual settlements collected during work on the Atlas. The work continued after World War II. From 1953, it was done by the Department of Historical Atlas (ZAH), operating within the Institute of History of the Polish Academy of Sciences. The new programme of developing a medieval settlement map, along with the guiding principles for compiling the *Historical-Geographical Dictionary of Polish Lands in the Middle Ages*, was formed in 1957 by Karol Buczek in the Department of Historical Atlas in Cracow. Since then, this concept has been modified. The dictionary shall be a geographically ordered combination of source materials and cover all geographic places, physiographic objects and administrative units created until 1530, but

limited to the current borders of Poland. One primary task is to correctly identify the meaning of sources and properly determine the location of individual objects in the field. Dictionaries contain source messages produced until the end of the 1530s, arranged according to their subject and chronology, with accurate links to printed sources (used in their entirety) and manuscript sources (used in the selection). Quoted in full should also be unpublished fiscal and inventory sources from the sixteenth century (conscription registers, inspections of royal estates, the oldest church visitations), which give for the first time a relatively complete image of the settlement network and contain data on the area of individual villages. The authors of the entries in individual volumes of the Dictionary (which currently includes four series: Cracow, Poznań, Mazovia, Podlasie) use the *Historical Atlas of Poland*. Particularly widely used is the AHP volume devoted to Mazovia (1973), as it is referred to by the SHG entries on the Płock provinces and the lands of Warsaw, Liw, and Czersk. The AHP findings form the basis for political and administrative divisions (secular and ecclesiastical) adopted in these dictionaries and the lists of processed settlements. They are also necessary when determining the position of individual settlements and locating no longer existing ones. ■

dr Marta Piber-Zbieranowska – adiunkt w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, w latach 1998–2012 zatrudniona w Zakładzie Atlasu Historycznego, od 2012 r. w Zakładzie Słownika Historyczno-Geograficznego Ziemi Polskich w Średniowieczu. Specjalizuje się w dziejach średniowiecznego i wczesnonowożytnego Mazowsza oraz geografii historycznej Polski. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się również wokół kobiecych rządów regencyjnych w średniowiecznej Polsce oraz politycznej roli kobiet w tym okresie, ze szczególnym uwzględnieniem księżnych mazowieckich (mpiber@ihpan.edu.pl)

Marta Piber-Zbieranowska, PhD – associate professor at the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences, in 1998–2012 in Department of Historical Atlas, since 2012 in Department of the Historical-Geographical Dictionary of the Polish Lands in the Middle Ages. She specialises in the history of settlement of late-medieval and early modern Mazovia, also in the historical geography of Poland and in the history of cartography. She is especially interested also in the female regent's government in the Polish land in the Middle Ages and in the political role of women in this period, with special focus on Mazovian duchesses (mpiber@ihpan.edu.pl)